

Opponensi vélemény

Benczes Réka: *Rhyme over Reason. Phonological Motivation in English* című, az MTA doktora fokozat megszerzésére benyújtott könyvről

1. Téma, szerkezet, elméleti háttér

Benczes Réka (a továbbiakban: a szerző) angol nyelvű könyvében a hangszimbolika, az onomatopoeia, a rím, az alliteráció, a reduplikáció és az ismétlés szerepét vizsgálja az angol nyelvben, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen mértékben járulnak hozzá ezek a jelenségek a szavak és kifejezések jelentéséhez, és milyen funkciót töltenek be a nyelvhasználatban, illetve a nyelvben. A szerző a sokféle vizsgált jelenséget a fonológiai motiváció fogalmával fogja össze.

A szerzőnek a mai angol blendekkel és szóösszetételekkel kapcsolatos saját eredményes kutatásai, amelyekben felfigyelt a hangzás gyakran kiemelt szerepére, logikusan vezettek el ehhez a szélesebb témához. A korábbi vizsgálatokban általában elhanyagolt hang- és szóösszetétel szerepének vizsgálata a jelentésképzésben mindenképpen releváns, már csak azért is, mivel a hang- és szóösszetétel jelentésoldallal egyenrangúan fontos szerepét a szerző által választott elméleti keret, a kognitív nyelvészet is vallja.

A könyv elsősorban nem egy kijelölt nyelvi anyag feldolgozására épül – bár (főként példák forrásaként) tekintetbe veszi az *Old English Dictionary (OED)* idevonatkozó anyagát (a szerző által kigyűjtött szóanyagot lásd a könyv függelékében, a 182–240. oldalon) –, hanem azt célozza meg, hogy (a szerző saját korábbi kutatási témáira és eredményeire is alapozva) a fonológiai motiváció ernyője alatt összegyűjtött különböző jelenségek vizsgálatának elméleti alapjait összegezze, illetve megteremtse, mégpedig a szakirodalomban eddig felmerült kutatási irányok és eredmények integrálásával (vö. „This book is more rather theoretical than descriptive in nature”; i.m. 19.). A szerző igen széles szakirodalmi anyagot dolgozott fel és mozgott, ezeket és saját korábbi eredményeit egységes gondolatmenetű formává formálta. A vizsgálat tárgyát az angol nyelv, közelebbről a szóalkotás az angolban; a kötet a Cambridge University Pressnél jelent meg. Ezekkel a tényekkel talán megfelelően indokolható, hogy a szerző munkájában kizárólag angol nyelvű és/vagy az angol nyelvre vonatkozó szakirodalmakat használ fel. Ugyanakkor – mivel a szerző számára a magyar nyelven megjelent munkák is hozzáférhetőek – az angol nyelv leírásán túl az elméleti háttér kidolgozásában fel lehetett volna használni a kötetben szereplőnél több, a témába vágó eredeti magyar eredményt is, így például Simon Gábor kognitív keretben írt könyvét a rímről (Simon 2014a.).

A könyv a minőségi értekező próza mintapéldája. A szerző a bemutatott, szerteágazó témát a maga összetettségében, ugyanakkor gördülékeny, olvasmányos stílusban, sőt szellemesen, kifejezetten élvezetesen tárgyalja, emellett a legelvontabb állításokat is példák sokaságával mutatja be, illetve támasztja alá.

A könyv felépítése logikus és feszes. Minden fejezet összegzéssel zárul, ami nagymértékben megkönnyíti a befogadást. A bevezető fejezet a fonológiai motiváció jelenségének körüljárásán és definícióján kívül bemutatja a könyv témáit és felépítését, valamint a legfontosabb elméleti alapvetéseket. A második fejezetben a szerző a nyelv kialakulásának és fejlődésének, valamint a nyelv elsajátításának, illetve tanulásának folyamatában (beleértve a második nyelv tanulását is) tekinti át a fonológiai motiváció jelenségeit, illetve ezek vizsgálatát. A következő két nagy fejezet az alak–jelentés típusú fonológiai motiváció jelenségeit veszi sorra: a harmadik fejezet a hangszimbolika, a negyedik az onomatopoeia jelenségét tárgyalja. Az alak–alak típusú fonológiai motiváció jelenségkörében a rím, az alliteráció és a reduplikáció kapcsán a szerző külön fejezetet szentel a blendeként és összetételekként létrehozott új szavaknak (ötödik fejezet), a rím és az ismétlés kapcsán pedig az új többszavas kifejezéseknek (hatodik fejezet). A könyv hetedik, egyben záró fejezete a szerzőnek a korábbi fejezetekben megismert gondolatmenetéből adódó következtetéseket összegzi.

A könyvben bemutatott jelenségeket a szerző nagyrészt a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti hátterén vizsgálja, amely jól illeszkedik a vizsgált kérdésekhez, bár az elméleti alapvetésekben szereplő megfogalmazás („This “theoretical framework” will be mostly rooted in the linguistic paradigm known as cognitive linguistics, but will be interpreted broadly, serving more as guiding assumptions than rigid constraints”, i.m. 19.), illetve a *theoretical framework* kifejezés idézőjelbe tétele azt sugallja, hogy nem kötelezi el magát egyértelműen és kizárólag e keret alapvetései és módszertana mellett.

Amellett (vagy annak ellenére), hogy a könyv elméleti háttére vállaltan a (funkcionális) kognitív nyelvészet felfogása, a könyvben (a szerző gondolatmenetének tartalmi és formai keretét adva) központi szerepet játszik a jakobsoni kommunikációs modell a nyelvi funkciókról (ezen belül pedig a referenciális és a poétikai funkció viszonya), amely a könyv kiindulópontja és egyben zárása is. Erre a későbbiekben visszatérek.

A kognitív nyelvészet terminológiájából, magyarázó elvei, illetve fogalmai közül elsősorban a szimbolikus egység, a sémák és a használatalapúság fogalma hasznosul. A szimbolikus egység fogalmát, valamint a használatalapúságot külön alfejezetben tárgyalja a szerző, a sémák fogalma pedig többször visszatér a különböző jelenségek tárgyalása során.

2. A bírálatba bevont témák

A könyvnek mind a leíró, mind az elméleti kérdéseket boncolgató részei igen gazdagok. Az angol nyelv leírásához tartozó összefüggések, valamint a kifejezetten fonológiai jellegű felvetések bírálatára (mivel sem angol szakos, sem fonológus nem vagyok) nem érzem magam kellően kompetensnek, ezért ezt a feladatot szakértő kollégáimra hagyom. Bírálatomban elsősorban néhány elméleti jellegű kérdéshez szólok hozzá, így a fonológiai motiváció definícióihoz, a szimbolikus egység fogalmához, a használatalapúság és a sémák kérdésköréhez, valamint a produktivitás értelmezéséhez. (Számos más fontos fogalom, mint a testesült jelentés, a szemantikai koherencia, a prototípuselv, a remotiváció stb. szintén figyelmet érdemelne, de ezekre itt nem tudok kitérni.) Bírálatom második felében rámutatok a szerző által elért eredményekre és az ezekkel kapcsolatos vitatható pontokra (kiemelve az átalakított jakobsoni kommunikációs modellnek mint magyarázati modellnek a kérdését).

3.1. A fonológiai motiváció definíciói

A szerző a fonológiai motivációnak két nagy típusát különbözteti meg: az alak és jelentés közötti, valamint az alak és alak közötti fonológiai motivációt. Az alak és jelentés közötti (vagyis ikonikus) fonológiai motiváció jelenségkörébe tartozik a hangszimbolika és az onomatopoeia. Ennek a típusú motivációnak a szakirodalomban megjelenő definíciói közül a szerző (véleményem szerint igen helyesen) azt a verzióját fogadja el, amely szerint az alak–jelentés motiváció kétirányú:

... phonological motivation between form and meaning can be understood as a non-arbitrary relationship where meaning is *reflected and shaped*¹ by form (i.m. 9.)

Az alak és alak közötti fonológiai motivációt pedig a következő definíciókkal határozza meg:

Motivation between form and form is understood here to refer to the influence of the phonological shape of one word over another. (i.m. 9.)

illetve:

... form to form motivational processes will be understood in the book to encompass phonological similarities *across*² words – such as consonance, assonance, alliteration and rhyme... (i.m. 10.)

A szerző rámutat, hogy a fonológiai motiváció fogalmába hagyományosan csak az alak és jelentés közötti motivációt értik bele, így a fonológiai motiváció tárgyalásakor tipikusan csak a hangszimbolika és az onomatopoeia jelenségeit szokták vizsgálni. Ezzel szemben a szerző e könyvben az alak–alak típusú fonológiai motiváció fogalmának beemeléssel kiterjeszti mind a fonológiai motiváció fogalmát, mind a vizsgálatba bevont jelenségek körét: a rím, az alliteráció, a reduplikáció és az ismétlés szerepét is vizsgálja a nyelvben.

Az alak–alak típusú fonológiai motiváció definícióihoz két megjegyzést szeretnék fűzni.

Egyrészt az alak–alak típusú fonológiai motiváció esetében fontosnak gondolom külön is kiemelni azt a szerző által is megragadott összefüggést, hogy az összetett szóban vagy kifejezésben szereplő kiinduló szó alakja (pl. a *button*) nem a kiválasztott másik szó (adott esetben a *belly*) alakját, hanem csupán azt befolyásolja, hogy a beszélő a különböző alakú lehetséges szavak közül (pl. *tummy*, *belly*) melyik másik szót választja a kiinduló szó mellé az összetett szó vagy kifejezés (*belly button* ‘köldök’) létrehozásakor. Ha működik a fonológiai motiváció, akkor az adott szó alakjának hatására a beszélő olyan szót választ a kiinduló szóhoz, amely alakilag valamilyen mértékben hasonló hozzá (adott esetben a *button*-hoz a *belly*-t), vagyis a kiinduló szó (a forrás: source, i.m. 9–11.) az összetett szó vagy kifejezés (a cél: target, uo.) alakját befolyásolja: *button* --- > *belly button* ‘köldök’. (A szelekció és a kombináció fogalmát – mint a nyelvi viselkedés két alapvető elrendezési módját – és ezek viszonyát Jakobson (1972: 242) is tárgyalja a nyelv poétikai funkciója kapcsán.)

A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy nézetem szerint az alak–alak típusú fonológiai motiváció folyamata nem önmagában zajlik, működése nem függetleníthető a párhuzamos szemantikai és pragmatikai folyamatoktól. Például ahhoz, hogy a *snail mail* kifejezés ‘(nem

¹ Saját kiemelésem.

² Kiemelés az eredetiben.

elektronikus, hanem) hagyományos posta' értelemben létre jöhessen, nem elég a *snail* szó alaki hasonlósága a *mail* szóhoz. A *snail mail* kifejezés létrejöttéhez az is szükséges, hogy a *snail* szóval megnevezett állat jellemző tulajdonságai között számon tartsuk a lassú haladást, és így összekössük a *snail* 'csiga' szó jelentését a LASSÚSÁG fogalmával; illetve szükséges az is, hogy ismerjük az *e-mail* fogalmát, és legyen meg az a fajta világismeretünk, amelynek az alapján tudjuk, hogy a hagyományos, papíralapú levelezés jóval lassabb, mint az elektronikus – vagyis a *snail mail* jelentése csak a *snail mail* : *e-mail* oppozícióban válik értelmezhetővé.

A *grass ceiling* neologizmussal kapcsolatban (i.m. 10., a kifejezés jelentése a szerző meghatározásában: 'a set of social, cultural, and discriminatory barriers that prevent or discourage women from using golf to conduct business') a szerző is utal arra, hogy a *glass ceiling* --- > *grass ceiling* fonológiai motiváción túl ebben a példában a két kifejezés között szemantikai motivációról is szó van, és a szemantikai motiváció a fonológiai motivációból adódik. Véleményem szerint azonban ebben a nagyon speciális esetben, amelyben egy teljes kifejezés motiválja a másikat, többről van szó, mint hogy a *grass ceiling* jelentésének értelmezésekor a *glass ceiling* alakjának felidézése kiváltja a jelentésének felidézését is – bár természetesen ez a mozzanat is nagyon fontos. Ugyanolyan fontos azonban az is, hogy a *grass* 'fű' szó (a golfjátékot jellemző helyszín, eszközök stb. asszociatív szemantikai mezőjének egy elemén keresztül) felidézze a golfot, valamint a golfbal kapcsolatos világismereti tudásunkat, miszerint ez a játék elsősorban az elitbe tartozó férfiakhoz kötődik, akik a játékot üzleti tárgyalásokra is fel szokták használni.

3.2. A szimbolikus egység fogalma

A kognitív nyelvészet szimbolikus egység fogalma a szerző értelmezésében a saussure-i nyelvi jel diádikus fogalmában gyökerezik. E tekintetben valóban van hasonlóság a saussure-i nyelvi jel és a langackeri szimbolikus egység között, de fontosabbak azok a különbségek, amelyeket a szerző is kiemel a két különböző megközelítésmóddal kapcsolatban, így például azt, hogy a kognitív nyelvészet a nyelv inherens szimbolikusságát és ebből következően a jelentés elsőbbségét vallja; a szimbolikus egység két pólusa a szemantikai és a fonológiai struktúra; a szimbolikus egységet ebben a felfogásban horizontálisan és vertikálisan is kibővítik stb.

Ezekhez hozzátenném még a saussure-i nyelvi jel motiválatlanságának/önkényességének és a kognitív nyelvészet szimbolikus egysége motiváltságának összehasonlítását, mert ennek a későbbiekben bírálatomban még szerepe lesz. A saussure-i nyelvi jelben a fogalom (mint jelölt) és a hangkép (mint jelölő) kapcsolódik egymáshoz konvencionálisan, a két oldal közötti motiváció nélkül, vagyis más megfogalmazásban önkényesen. (Ikonikus motiváltságot Saussure csak a hangutánzó és hangulatfestő szavak esetében, részleges motiváltságot pedig a levezetett alakok és jelentések esetében tételez.) Saussure felfogásától eltérően a kognitív felfogásban a nyelv szimbolikus egységeire jellemző konvencionális nem jelent önkényességet, és nem hogy nem zárja ki a két oldal közötti motivált kapcsolatot, hanem éppen ellenkezőleg, a motiváltság a konvencionálisból adódik, mivel a két oldal visszatérő egymásra vonatkozása egyénileg kognitív rutinhoz, közösségileg konvencionális kötöttséghez vezet (vö. Langacker 2013: 220, 224 stb.). E miatt a konvencionális kötöttség miatt a két oldal egyike sem választható le a másikról, kölcsönösen meghatározzák egymást, és ebben az értelemben tekintendő a viszonyuk motiváltnak. Ez a motiváltság-fogalom tehát nem esik egybe a saussure-i (ikonikus) motiváltság fogalmával.

Érdeemes a további különbségek között megemlíteni azt is, hogy Langacker-nél a jelentés fogalmi természete nem jelenti azt, hogy a szimbolikus egység szemantikai szerkezete egybeesne a fogalommal: a jelentés nem magával a fogalommal, hanem a konceptualizálás módjával azonosítható (Langacker 2013: 30), illetve hogy a fonológiai szerkezet ebben a felfogásban tágabban van értelmezve, mint a saussure-i jelölő: nemcsak akusztikus, hanem grafémikus vagy jelelt egység is lehet (Tuggy 2005: 235), azaz a szimbolikus egység fogalma nemcsak a hangzó nyelvek és írott változatuk egységeinek, hanem a nem hangzó nyelvek egységeinek a megragadására is alkalmas.

3.3. Használatalapúság, sémák

A használatalapúság és a sémák felfogásában és bemutatásában osztom a szerző álláspontját, aki a nyelvten és a nyelv használatalapú megközelítésében – Bybee alapján – abból indul ki, hogy a nyelvten az egyén nyelvvel kapcsolatos tapasztalatainak kognitív szerveződése (“the cognitive organization of one’s experience with language”; Bybee 2006: 711). Ez többek között azt jelenti, hogy

- a nyelvhasználatbeli gyakoriságnak szerepe van a mintázatok mentális reprezentációjának az erősségében (vagyis abban, hogy mely mintázatok erősödnek, melyek maradnak meg, melyek hullanak ki a tároltak közül);
- a mentális reprezentációk a nyelvhasználati tények kategorizációira épülnek, nem szakíthatók el a tényleges nyelvi anyagoktól;
- nyelvi általánosítások csak a nyelvi anyagnak a mentális lexikonban tárolt reprezentációira épülhetnek;
- mindezek az alapvetések a produktivitásukban különböző és fokozati természetű sémafogalom használatához vezetnek (a jóval általánosabb szabályfogalom helyett);
- mivel a sémák ugyanazt a nyelvi jelenséget az általánosság különböző szintjén is meg tudják ragadni, a sémák általánossági szint szerinti fokozatossága magával vonja azt, hogy a tárolás redundáns.

A fonológiai motiváció sémáinak és más sémáknak a viszonyára a későbbiekben visszatérek.

3.4. A produktivitás értelmezése

A sematikusság általánossági fokozatai mellett a sémák produktivitásának fokozatairól is beszél a szerző, és Bybee kapcsán a sémaerősség fogalma is felmerül. Ugyanakkor hiányzik a sémaerősség mértékének a típusgyakorisággal és a produktivitás fokozataival történő összekapcsolása, kivéve talán az alábbi laza utalást:

Consider also the relative “frequency” (and potential productivity) of the initial [sn] cluster in the names of fictional villains – such as Professor Snape in Harry Potter, Lord Snoke in the seventh episode of the Star Wars saga, or Melvin Sneedly in the children’s book series *Captain Underpants*. (i.m. 18.)

A könyvben a produktivitásról két helyen van szó hosszabban, néhány oldal terjedelemben: egyrészt a fonesztémákról szóló fejezetben, amelyben a szerző a fonológiai motiváció szerepét vizsgálja egyes hangok, illetve mássalhangzó-klaszterek esetében, másrészt a rímelő összetételekről szóló fejezetben.

A fonesztémákkal kapcsolatban a produktivitás fogalma ezek meghatározásával (i.m. 69–74.) és morfológiai státusával (i.m. 83–87.) összefüggésben merül fel³, illetve a szerző külön részfejezetet is szentel a mássalhangzóklaszterek produktivitása kérdésének (i.m. 83–89.)⁴. A produktivitás fogalma mind az egyes hangok, mind a mássalhangzóklaszterek esetében a hangsémák fogalmától függetlenül, más, hivatkozott szerzők megközelítésében fogalmazódik meg, a szerző maga nem definiálja ezt a fogalmat.

A rímelő összetételek kapcsán a produktivitás-fejezet (i.m. 137–144.) a következő megállapításokkal indul:

Although the presence and prominence of rhyming compounds in English have in fact fluctuated from century to century, it seems likely that rhyming compounds are an intrinsic part of English word-formation and novel examples are constantly created. (i.m. 137.)

There has also been a steady increase in the use of rhyming compounds in present-day English. (uo.)

A produktivitás fogalma itt sincs ugyan pontosan definiálva, de a fenti állításokból az következik, hogy az új rímelő összetételek folyamatos keletkezése és használatuk jelentős növekedése a mai angol nyelvben az, ami miatt ezeket az összetételeket produktívnak tekinthetjük. A szerző a továbbiakban a rímelő összetételeknek (többek között a saját korábbi, 2012-es munkája alapján megállapított) öt szemantikai csoportját tekinti át, azonban a produktivitás meghatározása ezekben a részekben sem szerepel. Bár a rímelő összetételek egyes csoportjainak alakí és jelentésbeli sajátosságairól képet kapunk, a rájuk épülő sémákról ebben a fejezetben külön nem esik szó (pedig voltaképpen a sémák produktivitasáról lehetne szó ebben az esetben is, ahogyan erről az elméleti alapvetéseket megfogalmazó fejezetben maga a szerző is beszél). Az egyes részekben szó van ugyanakkor az adott jelentésbeli csoportokba tartozó összetételek százalékos arányáról az összes rímelő összetételhez képest. Ezekből az adatokból közvetlenül az egyes jelentéscsoportokba tartozó összetételek gyakoriságának mértékére következtethetünk.

³ Az egyes hangokat illetően részint Hutchins 1998-as vizsgálatára hivatkozik a szerző, amelyben a fonesztémák produktivitása a következőképpen értelmeződik: „[productivity] ... was understood as the possibility that a nonword containing a particular phonestheme would in fact be associated with the definition of a real word containing the same phonestheme” (i.m. 71.). Másrészt utal a szerző Rhodes 1994-es vizsgálatára, amelyben Rhodes a fonesztémák produktivitasára (kissé homályosan) úgy hivatkozik, mint ezeknek az „aktív” szóval jellemezhető tulajdonságára: „... which property [productivity] he refers to as “active”” (i.m. 83.)

⁴ A mássalhangzóklaszterek esetében a fonesztémák produktivitasának kérdése a fonológiai motiváció szerepét vizsgálva kerül szóba (i.m. 87–89.). Ebben a részfejezetben a szerző így fogalmazza meg a kérdést: „To what degree can we consider phonesthemes as being pervasive in the formation of English words?” (i.m. 87.) A választ pedig főképp Bergen 2004-es statisztikai valószínűségszámításai alapján így adja meg: „From the point of view of their distribution, phonesthemes are thus “statistically well-represented partial form–meaning pairings” (ibid., p. 296) in the lexicon.” (i.m. 88.) Végül Smith 2014-es értelmezésére hivatkozik, aki szerint a fonesztémák produktivitása az új szavak létrehozásának motiválásában betöltött szerepükben nyilvánul meg: „[productivity of phonesthemes:] ... their role in motivating the coinage of novel words” (i.m. 88.)

Így a produktivitás értelmezése ebben a fejezetben sem válik teljesen egyértelművé, mivel a produktivitásnak a gyakorisággal (azon belül is a külön nem említett típusgyakorisággal) való viszonya itt is kifejtetlen, implicit marad. A meghatározás hiánya megengedi azt is, hogy a produktivitást közvetlenül a gyakorisággal azonosítsa az olvasó, ami véleményem szerint nem kívánatos, hiszen a produktivitás mértékét a gyakoriságon túl más tényezők is befolyásolhatják (például hogy a mintázat alapbeállítású-e, nőhet-e az alkalmazási tartománya más mintázat kárára, ill. a saját javára – vö. Ladányi 2017: 545–564).

4. Eredmények

A könyv legfontosabb eredményeit abban látom, hogy a szerző

- széleskörű szakirodalom alapján egységes gondolatmenetté integrálja a korábbiakban az érintett témákban megszületett eredményeket (beleértve a saját korábbi eredményeit is);
- az alak–alak típusú fonológiai motiváció fogalmának bevonásával kiterjeszti a fonológiai motiváció fogalmát és a vizsgálatba bevont jelenségek körét: a rím, az alliteráció, a reduplikáció és az ismétlés szerepét is vizsgálva túllép a fonológiai összefüggéseken – egyfelől a morfológia irányában (blendek és különböző típusú összetételek létrehozása), másfelől a szónál nagyobb egységek irányában (összetett kifejezések létrehozása);
- a fonológiai motiváció jelenségeit nem kivételekként kezeli, hanem sémák által általánosíthatóan megragadható jelenségekként értelmezi;
- az alak–alak típusú fonológiai motiváció jelenségei között részletesen bemutatja a korábban szintén negligált reduplikáció fontos szerepét az összetételek létrehozásában;
- bemutatja, valamint a szakirodalom és a saját kutatási eredményeivel alá is támasztja azt az állítást, hogy a fonológiai motiváció különböző típusai általában is jóval nagyobb szerepet töltenek be a nyelvhasználatban, illetve a nyelvben annál, mint amekkorát a korábbi, hagyományos és formális megközelítésekben tulajdonítottak nekik;
- bemutatja, hogy a fonológiai motiváció különböző típusainak van szerepük a jelentésképzésben;
- a szemantikai összefüggéseken túl kitér ezen jelenségek pragmatikai szerepére is;
- hangsúlyosan mutatja be az alak–alak típusú fonológiai motiváció kiemelkedő szerepét a beszélői attitűdök és főként a figyelemfelhívás funkciójában;
- kísérletet tesz arra, hogy a fonológia motiváció nyelvi funkcióit egy egységes magyarázati keretbe illessze;
- rámutat arra, hogy a nyelv használatának, a nyelvi anyaggal való bánásnak van egyfajta játékos, örömszerző funkciója is, ami összefügg a nyelvi tudatossággal (i.m. 109.).⁵

⁵ Parti Nagy Lajos nyilatkozza sajátos nyelvezetű meséivel kapcsolatban: „Ami jó, ami izgalmas, az megtalálja a maga gyerekközönységét, mely közönység elképesztően kreatív. Nincs olyan felnőtt publikum, amelyik a nyomába érhet. Ez a könyv akkor jó, ha egyszerre tetszik gyerekeknek és felnőtteknek. A gyerekek megkapják az ismerős fordulatokat, és közben észrevesznek furcsaságokat. Ideális esetben gyámbásznak a nyelvben. Mancsolnak, dagonyáznak, ha úgy tetszik. Érzik, hogy anyag.” Parti Nagy-interjú, 2008.

5. Vitatható pontok

5.1. A fonológiai motiváció és a nyelv motiváltságának kérdése

A könyvben szereplő állítások, illetve következtetések közül többet elfogadok, illetve egyetértek velük.

Így például hitelesnek tartom azokat az árnyalt megállapításokat, amelyekben a szerző a fonológiai motiváció jóval nagyobb szerepét mutatja be a nyelvhasználatban, illetve a nyelvben annál, mint amekkorát a korábbi megközelítésekben tulajdonítottak neki.

Azokkal az állításokkal is egyetértek, amelyek szerint a hangzó nyelv eredetét tekintve fonológiailag motiváltnak tételezhető, illetve hogy a korai gyermeknyelvben és a dajkanyelvben is nagy szerepe van a fonológiai motiváció könyvben tárgyalt típusainak.

Egyetértek továbbá a nyelv társadalmi, kulturális, illetve esztétikai kontextusokba történő beágyazottságával is, ahogyan az a szerző Sherzertől vett idézetében szerepel (l. alább).

Mindezekkel együtt – ha helyesen interpretálok a szerzőnek a következőkben idézett állítását – azt a következtetést, hogy a nyelv a könyvben bemutatott fonológiai motiváció értelmében is egészében véve motivált, eltúlzottnak tartom:

Over the decades, phonological motivation has been referred to by a number of names within the literature, including “magnetic attraction”, “resonance”, “association” or “similarity”; nevertheless, whatever we might call it, the common denominator in all of these terms is the observation that language is far from being arbitrary. Just the opposite holds true; as discussed in the preceding chapters, non-arbitrary relationships between form and meaning on the one hand, and form and form on the other hand permeate language use. Such a perspective necessarily entails that the traditional approach to language – from Saussure to Chomsky – as comprised of arbitrary symbols, rules and processes does not hold true. The underlying view that has been advocated throughout this book is that language is motivated and is rooted in its “social, cultural and aesthetic contexts” (Sherzer 2002: 15). (i.m. 172.)

A fenti állításban szerintem több dolog is egybecsúszott. Egyrészt a motiváltság jóval szűkebb fonológiai értelmezése egybecsúszott azzal a szélesebb, langackeri értelmezésű motiváltságfogalommal, amely a nyelv eredendő szimbolikusságával, a jelentésképzés sajátosságaival, valamint a szimbolikus egység és így a nyelv konvencionalitásával függ össze – vagyis azzal, hogy a konvencionalizálódott szimbolikus egységben a fonológiai szerkezet nem választható el a szemantikai szerkezettől, kognitív rutin és közösségi konvenció köti össze őket (lásd a korábbiakban, a 3.2. pontban). Másrészt egybecsúsztak a fonológiai motiváció két típusának szűkebb körű motiváltságával kapcsolatos tények azzal az általános funkcionális felfogással is, amely a kognitív nyelvészet langackeri ágának is sajátja, miszerint a nyelv nem választható le sem a nyelvi tevékenységről, azaz a nyelvhasználatról, sem annak a közösségnek a társadalmi és kulturális közegéről, amely használja – azaz a nyelv ebben az értelemben a formális nyelvészet felfogásától eltérően nem önkényes, nem autonóm rendszer. A nyelv általános motiváltságával ezekben a szélesebb értelmezésekben egyetértek, de a fonológiai motiváltság értelmében nem.

Természetesen elfogadom azt a jakobsoni állítást is, hogy a figyelmet a nyelvi megformálásra irányító poétikai funkció nemcsak a költői nyelv sajátja, hanem kisebb vagy nagyobb

mértékben szerepe van a mindennapi nyelvben is, valamint egyetértek azzal is, hogy a modern strukturalista és formális nyelvészetben a nyelv referenciális funkcióját túlhangsúlyozták a többi, többek között a poétikai funkció rovására. Ugyanakkor túlzottnak tartom azt a következtetést, hogy a jakobsoni modellben szereplő poétikai funkciónak általában véve, a nyelvhasználati közegektől és körülményektől függetlenül is központi szerepet kell tulajdonítanunk, ahogyan az a könyvben szerepel (ugyanakkor értem, hogy amennyiben a szerző a jakobsoni kommunikációs modellbe szeretne volna beilleszteni a saját elképzeléseit, akkor ezt leginkább ezen a módon tudta megtenni):

In essence, the poetic function, which corresponds to the message itself, is at the very core of the communication process. Instead of simply being one of the six functions of language, the poetic function (and thus the message) subsumes the referential, the phatic and the metalingual functions as well. In this sense, the poetic function becomes the real “piggy in the middle”; by placing it at the centre of the communication process, its overarching role comes to the forefront. Needless to say, such a perspective also implies that Jakobson’s (1960) understanding of the poetic function as a focus on the message “for its own sake” needs to be modified. The message is much more than that; not only is it able to carry meaning, but it also influences how we think about, learn and use language. (i.m. 174.)

A nyelv teljes körű fonológiai motiváltságának és a poétikai funkció középpontba helyezésének eltúlzottságával kapcsolatos véleményemet egyrészt azokra az összefüggésekre alapozom, amelyeket a fonológiai motiváció nyelvbeli szerepének mértékével kapcsolatban maga a szerző is leír.

Egyrészt bemutatja azt, hogy ez a jelenség (főként ami az alak–jelentés típusú ikonikus fonológiai motivációt illeti) egyre jobban háttérbe szorult a nyelv evolúciós, illetve diakrón folyamataiban, amelyek során a gazdagodó és változó nyelvben az ikonikus motivációk elhalványultak, sok esetben csak etimológiailag kimutathatóvá vagy teljesen kimutathatlanná váltak. (A hangzó nyelvektől eltérően ugyanakkor az ikonikusság, illetve az ikonikus motiváció szerepe jóval nagyobb lehet a nem a hangzásra, hanem a vizualitásra épülő jelnyelvekben (vö. Taub 2004; a magyar jelnyelvre: Szabó 2015), amelyeknek a jelkincse ma is nagy százalékban ikonikus természetű; a magyar jelnyelvben például ezt az arányt 60%-ra becsülik, vö. Bartha–Hattyár–Szabó 2006.)

Másrészt a szerző a történeti folyamatok mellett azt is bemutatja, hogy (főként) a (korai) gyermeknyelvhez és a dajkanyelvhez képest, amelyekben a fonológiai motivációnak (különböző, a szerző által jól dokumentált okokból) kitüntetett szerepe van, a felnőtt nyelvben ez a jelenség egyre kisebb szerephez jut – kivéve az emlékezet számára, megjegyzésre szánt kifejezéseket és azokat a nyelvhasználati közegeket (pl. egyes beszélt nyelvi szituációk, reklámok, szlogenek, promóciók), amelyekben a cél a beszélői attitűd kifejezése vagy a beszédpartnerek figyelmének felhívása.

Véleményem másik oka a fonológiai motiváció sémáinak erősségével kapcsolatos.

A könyvben a szerző a fonológiai motiváció vizsgált jelenségeivel kapcsolatban a sémák fogalmát az elméleti részben tárgyalja, és kiemeli ezek fontosságát, de azoknak a hangsémáknak az erősségét és szerepét, amelyek a fonológiai motiváció különböző típusaira épülnek, nem veti össze más típusú hangsémák erősségével, illetve azok nyelvbeli szerepével.

Azokban a nyelvekben, amelyekben a fonológiai motiváció vizsgált jelenségei nem grammatikai eszközök, ezek a jelenségek az új szavak és kifejezések létrehozásában jelennek meg, ha nem is tömegesen, de mindenképpen szembeötlően, hiszen a nyelvhasználatban az új szavak és kifejezések közül ezek a nem tipikus (akár furcsa vagy különleges) alakulatok nyilván feltűnőbbek. Azonban ha megvizsgáljuk a nagy korpuszok (pl. a magyarra nézve a *Magyar Nemzeti Szövegtár*, az *MNSZ*) anyagát, akkor azt látjuk, hogy mai modern hangzó nyelvekben az új szavak és kifejezések zömmel nem a szerző által bemutatott jelenségekre épülnek. Ezeknél jóval nagyobb tömegben, szinte észrevétlenül jönnek létre új szavak és kifejezések a nyelv erős, produktív sémái alapján.

Még ha a fonológiai motivációra épülő jelenségek bizonyos beszédhelyzetekben és kontextusokban, főként a beszélői attitűd kifejezésének és a figyelemfelhívásnak a funkciójában nagy szerephez is jutnak a mai nyelvben (ahogyan ezt egyébként a szerző a könyvében az angolra nézve meggyőzően be is mutatja), a produktív–kreatív skálán (vö. Ladányi 2007, Simon 2014b) ezek a nagyobb kreatív, ugyanakkor a kisebb produktív mutató jelenségek között helyezhetők el (mivel típusgyakoriságuk is kisebb, ill. időnként az egyedi szó- és kifejezésalkotáshoz kapcsolódnak). Így még ha a fentebb megjelölt kontextusokban jelenlétük semmiképpen nem nevezhető marginálisnak, arányuk a nyelvhasználat egészében mégsem meghatározó.

Ebből következik, hogy mintázataik más, produktív morfológiai folyamatok (mint például a produktív szóképzés) mintázataival összehasonlítva (amelyeknek típusgyakorisága magas, sémái erős és produktív sémák, így hangsémáik is erős hangsémák⁶) jóval gyengébb mintázatokat hoznak létre. Ezért, noha nyilvánvaló, hogy ezek a gyengébb hangsémák is szerepet játszhatnak és játszanak is a nyelvben, ez a szerep nem lehet központi szerep. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy leírásukat el kellene különíteni a produktív sémák leírásától, hiszen a produktív–kreatív skála folyamatos.

5.2. A magyarázati modell

A szerző – azon elméleti következtetése mellett, miszerint a fonológiai motiváció a nyelv egyik központi jelensége – kísérletet tesz arra, hogy a fonológiai motiváció nyelvi szerepének magyarázati keretet adjon. Mivel Jakobsonnak a nyelvi funkciókat megragadó kommunikációs modelljéből indul ki, a fonológiai motiváció fő funkcióját a modell poétikai funkciójához köti. Magyarázati modellje a jakobsoni modell átalakított változata, amelyben a poétikai funkció az a központi funkció, amely magába foglalja mind a referenciális, mind a fatikus, mind a metanyelvi funkciót.

Mivel a könyv kiindulópontja is a jakobsoni modell, illetve ezen belül a referenciális és a poétikai funkció viszonya, a gondolatmenet szempontjából ez a végkövetkeztetés logikusnak tűnik, bár a fonológiai motiváció pragmatikai szerepének az egyes fejezetekben bemutatott sokszínűségét tekintetbe véve kissé talán különös lehet, hogy éppen az emotív és a konatív funkció maradt érintetlen, amelyekhez a bemutatott jelenségeknek szintén többféle korábban bemutatott pragmatikai szerepe (pl. a beszélői attitűdök érzékeltetése, figyelemfelhívás) is köthető lenne.

⁶ Ilyen típusú hangsémák fontos szerepéről beszél például a morfológiában Palágyi László 2019-es disszertációjában.

Elméleti szempontból azonban nem ezt látom a legproblematisabbnak, hanem azt, hogy a szerző a vizsgált nyelvi jelenségek funkcióinak magyarázatában Jakobson statikus kommunikációs modelljéből indul ki, azt alakítja át úgy, hogy magának a modellnek a statikusságán nem változtat. Ebben a statikus kommunikációs modellben az „üzenet” pusztán átadásáról van szó; a modellben a beszédhelyzet (a kontextus) és a beszélői szerepek is adottak, statikusak. Így a magyarázati modell a könyv vállalt elméleti hátterének, a (funkcionális) kognitív nyelvészetnek a felfogásához nem illeszkedik megfelelően. A kognitív nyelvészet langackeri ágában ugyanis (amelyre a szerző is több helyen hivatkozik, tehát eredményeit elvileg tekintetbe veszi), nem statikus jelentésátadásról, hanem társas és dinamikus jelentésképzésről van szó: a jelentés beszédhelyzetbe ágyazottan, interszubjektív módon, közös figyelmi jelenetben jön létre, amelyben a figyelemirányítás fontos szerepet játszik.

A szerzőnél ezek a mozzanatok részben szintén megjelennek, például (ahogyan arra a korábbiakban már utaltam) rámutat az alak–alak típusú fonológiai motiváció kiemelkedő szerepére a beszélői attitűdök kifejezésében és a figyelemfelhívás funkciójában, valamint azokra a nyelvhasználati közegekre is (pl. bizonyos beszélt nyelvi szituációk, valamint reklámok, szlogenek, promóciók), amelyekben a cél a beszédpartnerek figyelmének felhívása – de ezek a megállapítások nem kapcsolódnak össze egy a kognitív szemlélethez illeszkedő kommunikációs modellel.

A figyelemfelhívás jelenségére a szerző több helyen is vissza-visszatér (pl. *attention-grabbing nature*, i.m. 15.; *attention-catching*, i.m. 117.; *to catch the reader's attention*, i.m. 121; *attention-grabber*, i.m. 163.; *catchy slogans*, i.m. 166.), és az onomatopoeia tárgyalásakor a Ceccherini-Nelli és szerzőtársai 2014-es munkájára való hivatkozásban utalásszerűen egy a figyelemfelhívásnál általánosabb fogalom, a figyelem irányítása is szóba kerül (*attention-directing device*, i.m. 106.).

Véleményem szerint hasznos lett volna nemcsak önmagában a figyelemfelhívás funkciójára koncentrálni, hanem a figyelemirányítás általános fogalmára jobban építeni, és központibb szerepet tulajdonítani neki (már csak azért is, mivel ez a fogalom a könyv alapvető elméleti háttereként megnevezett kognitív nyelvészethez tartozik) – összekötve azzal, hogy a figyelemirányítás a beszédpartnerek közös jelentésképzése érdekében történik. Ahogyan Tátrai a közös figyelmi jelenet meghatározásában írja (a más szócikkekre való utalásokat ezúttal kihagyva):

[a közös figyelmi jelenet a] szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, interszubjektív emberi tevékenység [...], amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire [...], és ezáltal mentális irányultságának (figyelmének, megértésének) befolyásolása. (Tátrai 2011: 212)

Úgy gondolom, ha a figyelemirányítás fogalma fontosabb szerepet kapott volna a könyvben, akkor valószínűleg a végkövetkeztetések is jobban kapcsolódtak volna a választott kognitív kerethez.

Elméleti szempontból hasonlóan ellentmondásosnak tűnik számomra az is, hogy miközben a szerző a használatalapú nyelvtanok alapelveit vallja, a nyelvhasználatnak nagy jelentőséget tulajdonít, és a könyvben ennek megfelelően nagy számban vannak utalások nyelvhasználati kérdésekre, illetve a vizsgált jelenségek pragmatikai vonatkozásaira (pl. ezek szerepére az együttérzés, bensőségesség, lekicsinylés és egyéb pozitív vagy negatív attitűdök kifejezésében),

ugyanakkor az a pragmatikai keret, amely a funkcionális kognitív nyelvészetben háttérként szolgál (vö. pl. Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017), sem a nyelvhasználatra, sem a nyelvvelsajátításra vonatkozó részekben nem jelenik meg.

A fentiekben kifejtettek miatt véleményem szerint szerencsésebb lett volna a vizsgált jelenségek magyarázataként a jakobsoni modell átalakítása helyett egy olyan kommunikációs modellt alapul venni, amely a kognitív felfogással jobban harmonizál. Egy olyan modellt, amely szerint a kommunikáció dinamikus folyamat, amelyben a nyelvi tevékenység során a beszédpartnerek közösen hoznak létre jelentéseket, és amelyben nemcsak a kontextus jön létre újra és újra, hanem a résztvevők is újra és újra létrehozzák identitásaikat (vö. pl. Tátrai 2004, 2017, Bartha–Hámori 2010).

A doktori fokozatra benyújtott mű általános értékelése

Benczes Rékának az MTA doktora fokozat megszerzésére benyújtott könyve a nyelvtudománynak egy a korábbiakban elhanyagolt területét tárgyalja átfogó módon, a saját kutatási eredményein túl széles szakirodalmi háttérrel és nyelvi anyagot alapul véve. A szerző a témával kapcsolatban újradefiniálja az érintett fogalmakat, lényeges megfigyeléseket tesz, és fontos eredményekre jut, az általa átdolgozott jakobsoni modell magyarázati keretébe helyezve ezeket. Kritikai megjegyzéseim a könyv értékességét nem vitatják. A munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az akadémiai doktori fokozat megszerzéséhez, így az értekezés nyilvános vitára bocsátását javaslom.

Hivatkozott irodalom

- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134/3: 298–321.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga – Szabó Mária Helga 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 852–906.
- Bybee, Joan. 2006. From usage to grammar: The mind’s response to repetition. *Language* 82 (4): 711–33.
- Jakobson, Roman 1972 [1958]. Nyelvészet és poétika. Uó: *Hang, jel, vers*. Második, bővített kiadás. Budapest: Gondolat. 229–276.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. 501–662.
- Langacker, Ronald W. 2013. *Essentials of Cognitive Grammar*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Maul Ágnes 2008. „Mindent bevonnak Barbie-lakkal”. Parti Nagy Lajos-interjú. https://kulturpart.hu/2008/11/21/8222_mindent_bevonnak_barbie-lakkal
Utolsó letöltés: 2020. augusztus 20.
- MNSZ 2. Magyar Nemzeti Szövegtár. v2.0.5-ös verzió.
http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form
- Palágyi László 2019. *A magyar főnév kognitív morfológiai modellje*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola.

- Simon Gábor 2014a. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Simon Gábor 2014b. Simon Gábor 2014. Közelítések a nyelvi kreativitás fogalmához. Az innovatív nyelvi szerkezetek funkcionális nyelvészeti vizsgálatáról. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 77–86.
- Szabó Mária Helga 2015. Motiváltság és ikonicitás a magyar jelnyelvben. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–494.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. 897–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Taub, Sarah F. 2004. *Language from the Body. Iconicity and Metaphor in American Sign Language*. Cambridge University Press: Cambridge, UK.
- Tuggy, David 2005. Cognitive approach to word-formation. In: Štekauer, Pavel – Lieber, Rochelle (eds.): *Handbook of Word-Formation*. Dordrecht: Springer. 233–265.

Budapest, 2020. augusztus 23.

Ladányi Mária
professor emeritus, DSc
ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék